

SIMON GÁBOR

A tudás konstruálásának történeti mintázatairól

(Aradi Csenge: Diskurzusok emberről és Istenről.

Kognitív metaforaelméleti elemzések Pascal és La Rochefoucauld munkáiban.

Modern Filológiai Füzetek 65. Budapest: Ráció Kiadó, 2019. 271 p.)

A történetiség vélhetően esszenciális közege az irodalomról (és általában véve a kultúráról) való gondolkodásunknak: nem csupán azért, mert az irodalomtudomány kibontakozásakor történeti hagyományként értelmezte saját tárgyát, hanem azért is, mert e hagyomány felmérése vezethet el valamiféle rendezettség felismeréséhez (lásd KULCSÁR-SZABÓ 2012, 15). Napjaink plurális irodalomtudományi diskurzusában egyaránt jelen van a historizálás elutasítása és megújítása. Azonban talán nem annyira a narratíva sémájának mellőzése, mint inkább az irodalomtörténetre mint elbeszélésmódra irányuló folytonos reflexivitás az, amely megteremkenyítheti az irodalomtörténet-írást. Ahogyan Kulcsár-Szabó Ernő fogalmaz, a diszciplína elsődleges feladata, „hogyan feltárja a maga számára azt a (jelentős részben önmegértésbeli) tapasztalatot, mi minden befolyásolja és határozza meg őt magát már mindig is előzetesen abban, hogy mit tekintsen egyáltalán a történelem irodalmi valóságának” (KULCSÁR-SZABÓ 2012, 6).

Ezt a gondolatmenetet követve és parafrázálva arra a kérdésre érdemes többek között választ keresnünk, hogy minek a történetét beszéljük el, amikor irodalomtörténetet művelünk: a szerző, illetve az őt körülvevő szociokulturális közeg életútját, a (motívumoktól a formákon át a műfajokig terjedő) poétikai konvenciók alakulását, vagy éppen az esztétikai tapasztalatokat kontextualizáló médiumok hatásának kibontakozását. A kognitív szemléletű megközelítésmódok egyik előnye minden bizonnyal abban rejlik, hogy alkalmasnak tűnnek e szempontok ötvözésére, miközben a humán megismerés általános jellemzőire mint motivációs bázisra építve ki is szabadítják az irodalomtörténeti diskurzust a teleologikus koncepciók csapdáiból. A kognitív poétika Reuven Tsur nevéhez fűződő irányzata például a poétikai konvenciókat kognitív problémákra adott adaptív viselkedéses válaszokként értelmezi, pontosabban e válaszok esztétikai funkcióval felruházott kövületeiként (lásd TSUR 2017, a kognitív poétika irányzatairól SIMON 2019). Némiképp hasonló gondolaton alapul a Magyarországon kognitív irodalomtudományként ismert irányzategyüttes, amely az irodalmi élményt az emberi elme alapvető funkciói felől mutatja be, másrészt éppen e funkciók fennmaradásának (begrámkolásuknak, rugalmas kiterjesztésüknek) a zálogaként értelmezi (a kogni-

tív irodalomtudományról lásd HORVÁTH–SZABÓ 2013, HORVÁTH [szerk.] 2014). Az a kiindulópont tehát, amely az irodalmat az emberi megismerés fajspecifikus jelenségeként tematizálja, egy olyan folyamat fejleményeként teszi értelmezhetővé az egyes korok szövegeit, amelynek lényege a sajátosan evolválódott humán elme reprezentációs kapacitásainak kiaknázása, és amely folyamat így korról korrá, nemzedékről nemzedékre, kultúráról kultúrára újakezdődhet, illetőleg számos tényező (például mintakövetés, kulturális átadás, vagy az adott minta kognitív eredményessége) által befolyásolva bontakozik ki.

Korántsem véletlen, hogy a kognitív megközelítéssel nem jellemezhető Nicolas Pethes (PETHES 2012, 434) is az irodalmi formáknak „a tudás konstruálásában betöltött szerepét” tartja olyan vizsgálati szempontnak, amely lehetővé teszi az irodalomtörténet-írás számára, hogy „azonosítson egy, a hagyományos műfaji határoktól független írásmódot”, és ezzel eltávolodjon az életrajz vagy a fejlődés sémaszervező koncepcióitól. Másként fogalmazva: ha azt vizsgáljuk, miként jön létre, hogyan reprezentálódik, milyen mintázatokba rendeződik az ember önmagáról és a világról szerzett tudása, akkor az irodalmi hagyomány szövegei között új kapcsolatokat, e szövegek háttérében pedig összetett tudáskonstruáló folyamatokat figyelhetünk meg.

Erre vállalkozik Aradi Csenge monográfiája is, amely a 17. századi franciaországi janzenista gondolkodásmód bizonyos fogalmi struktúráinak szerveződését és nyelvi szimbolizálódását térképezi fel, és amely így a tágan értett kognitív szemléletű irodalomtudományos vállalkozások közé sorolható. A szerző a munka második, elemző részében három fő téma köré csoportosítja kutatási eredményeinek bemutatását: az egologikus tér (episztemológiai és társas) funkcionálásának, az autentikus megismerésnek és az ember világbeli helyének (ezen keresztül Istenhez való viszonyának) metaforikus fogalmiasítását tárja az olvasók elé a korszak két közismert gondolkodója, Blaise Pascal és La Rochefoucauld szövegeinek részletes vizsgálatával. Az elemzéseket informatív és könnyen befogadható bevezetés előzi meg, amely eligazítja az olvasót a választott elméleti keret alapfogalmai, nyelvelméleti és filozófiai előfeltevései között, továbbá bemutatja a janzenista morálfilozófia művelődés- és irodalomtörténeti jelentőségét. A kötetet a legfontosabb eredményeket összefoglaló, ugyanakkor a vizsgálat során felmerülő további kérdésekre is nyitott összegző fejezet zárja.

A kora újkori világirodalom vagy a francia (irodalmi) kultúra iránt érdeklődők figyelmét mindezek alapján feltétlenül megérdemli a kötet, azonban a választott megközelítésmód, a kutatás kiemelkedően interdiszciplináris jellege, továbbá a perspektívákban gazdag tárgyalásmód miatt a mű mindazok számára ajánlható, akik a kogníció, az irodalom és a nyelv kapcsolatrendszerét szeretnék jobban megismerni. Aradi Csenge több oldalról közelíti meg például a janzenizmus szellemi irányzatát: ismerteti politika- és művelődéstörténeti háttérét, részletezi morálfilozófiai és teológiai eszmerendszerét, és ráirányítja a figyelmet a mozgalomhoz

köthető sajátos episztemológiára is. A komplex megközelítésmód összetett látásmóddal párosul a kötetben: a szerző megfigyelhetővé teszi, miként konstruálja meg La Rochefoucauld portréjában azt az egologikus teret, amelyből aztán megpróbál kilépni, amikor önéletrajzi írásaiban saját magát az udvari elit tagjaként pozicionálja. Vagyis a hiúság és a nyilvános énkép kettősségét, feszültségét mutatja fel többek között az elemzés, ráirányítva a TENGHER metaforáján keresztül a figyelmet arra, hogy az egologikus tér egyszerre lesz az önmegismerés kiindulópontja és ellenpontja (vagy inkább szubjektivitásából eredően a gátló tényezője) is a vizsgált szövegekben. Hasonlóan izgalmas és komplex eredmény annak a felmutatása, milyen feszültségviszonyok jellemezték az emberi megismerésről vallott nézeteket a korban: a természettudományok koncepcionális mintái már hatottak a világról való gondolkodásra, ugyanakkor ez utóbbit áthatotta a LÉTEZŐK NAGY LÁNCA metafora hierarchikus struktúrája is, amely a Teremtőt helyezte a világrend csúcsára. Részben e problémakörrel hozható összefüggésbe Pascal ismeretelméletének részletes tárgyalása is a kötetben, amelyet egyfelől áthat a karteziánus dualizmus (és ennek révén a léleknek, intellektusnak tulajdonított elsőbbség), ugyanakkor a francia filozófus éppen Isten megismerésében tulajdonít kitüntetett jelentőséget az intuíciónak (a szívhez kötött megismerés) folyamatának, megelőlegezve részben például Peirce modern episztemológiáját, részben pedig a kognitív nyelvészet testesültség (embodiment) fogalmát – ezen keresztül az antikarteziánus kognitív tudományok felé teszi nyitottá Aradi Csenge Pascal filozófiáját.

A kutatás során a szerző olyan specifikus műfajokat vizsgált, amelyek a kor szakirodalomtörténetének előterében állnak, a hétköznapi olvasó számára azonban mégis periferikusnak bizonyulhatnak: a portré, az önéletrajz, a töredékek, a maximák rövid terjedelmű műfajokként különösen alkalmasnak tűnnek mind a metaforikus fogalmi szerkezetek szövegalapú azonosítására, mind e szerkezetek összekapcsolódó, rendszerbe szerveződő mintázatainak feltárására, ráadásul intenzív befogadói interakciót várnak el, tehát kognitív szemléletű elemzésük különösen indokolt és produktív lehet. Az egyes szövegrészletek elemzése általában véve alapos, több esetben a nyelvi-grammatikai megformálást is megfigyelteti a szerző, a gondos jegyzetapparátusból pedig a szövegek filológiai sajátosságaira is fény derül.

Ha pedig az olvasó a nyelv működéséről és működtetéséről szeretne új ismereteket szerezni, Aradi Csenge monográfiája e téren is izgalmas jelenségeket helyez előtérbe. A szerző a metafora fogalmát a kognitív nyelvészet konceptualizációs paradigmájához igazodva értelmezi és alkalmazza, ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy a metafora nem csupán az egyéni elme, hanem a közösségben és kultúrában élő ember konceptualizációs művelete. A megismerés testi és kulturális motiváltságát egyenrangúként mutatja be, ráirányítva a figyelmet a szociokulturális szituáltság jelentőségére a metaforák vizsgálatában (és követve ezáltal a kognitív metaforaelmélet nemzetközi szakirodalmának újabb fejleményeit), bár némi fe-

szültség tapasztalható a fogalmi metaforák korokon és kultúrákon átívelő univerzalizálásának tétele, valamint társas-kulturális meghatározottságuk között, amelyet az egyes elemzések nem oldanak fel. Annál több részletet tesznek azonban ezek az elemzések láthatóvá a vizsgált szövegek összetett metaforikusságáról. Meglepően gazdag például a FÉNY fogalmának megjelenése forrástartományként: nem csak a megismerő emberi elme ítélőereje képeződik le erre a fogalomra (A TUDÁS LÁTÁS fogalmi metafora megvalósulásaiban); Pascal apologetikájában az isteni minőség metaforikus megjelenítőjévé válik (ezen a ponton a LÁTÁS a hittel kerül összefüggésbe, az emberi elme pedig inkább részesül a fényben, nem pedig annak forrása), sőt, ezen keresztül eljutunk a morális gondolkodásban való funkcionáláshoz is, amennyiben a FÉNY a pozitív erkölcsi minőséget képezi le, hiánya pedig a mindenkori rossz fogalmát. Ehhez hasonlóan összetett a szív metaforizálódásának bemutatása: az elemzések legfőbb konklúziója, hogy a szerv egyszerre jelenik meg cél- és forrástartományként is, előbbi esetben a TARTÁLY és – egy összetett fogalmi integráció révén – a NAP metaforizálja, utóbbi esetben pedig ember és Isten kapcsolata reprezentálódik a TEST fogalmával, amelyben a szív egyszerre metonímiája a megváltásban részesülő embernek, és metaforája az egységet irányító isteni szeretetnek. Mindez pedig ismét a testesültség antikarteziánus perspektívája felé mozdíthatja el Pascal ember- és istenképzetét.

A specifikusabb vagy általánosabb érvényű metaforákon túl a monográfia árnyaltan mutatja be azt a diszkurzív közeget is, amelyben La Rochefoucauld és Pascal művei létrejöttek. Ily módon még a 17. századi francia udvari kommunikáció folyamatáról, a korabeli társalgások szerveződéséről is értékes történeti pragmatikai információkat nyújt a kötet.

Aradi Csenge latens módon érvényesíti a kognitív poétika fontos módszertani elvét, az értelmező cáfolatot (lásd VANDAELE–BRÔNE 2009, 8): mind a nyelv-, mind az irodalomtudomány, sőt a filozófia területéről is alkalmaz fogalmakat, modelleket, ám kutatása interdiszciplináris jellegénél fogva az átvett eszközöket adaptálja is egyúttal elemzése tárgyához, kiterjesztve azok használatát, és megújítva, esetenként megnövelve magyarázó erejüket. Meggyőző tehát a szerző elméleti felkészültsége és elemzői szemléletmódjának összetettsége, amelyet csak néhány ellentmondás, illetve pontatlanság zavarhat meg a kifejtésben. Talán a legproblematisabb szerzői döntés metafora és metonímia összevonása, illetve az utóbbi kategória beolvasztása az előbbibe. Jóllehet a kognitív nyelvészeti metaforakutatás mára már feltárta számos metaforikus megfeleltetés metonimikus alapjait, a két jelenség között legalább ennyire számottevőek a különbségek is: talán a legfontosabb, hogy míg a metonímia fogalmi kereten (tartományon) belüli megfeleltetés (illetve figyelmi váltás), addig a metafora keretek (tartományok) közötti leképezésekkel modellálható fogalmi szerveződés. Következésképpen az egyszerűsítés érdekében vállalt egyesítés inkább elfedi egyes szöveghelyek gazdag jelentését: a 174. oldalon (268. lábjegyzet) láthatóan a szerző által adott elemzés is profitált

volna metonímia és metafora megkülönböztetéséből, hiszen amennyiben a VILÁGOSSÁGOT a FÉNY fogalmi keretén belül metonimikusan hozzáférhetővé váló elemnek tekintjük, ez a metonimikus konceptualizáció egyúttal a FÉNY keretének egyik metaforikus funkcióját (a racionális értelem leképezését) is jobban kirajzolhatóvá tette volna más funkciók (hit, moralitás) viszonyában.

Zavaróan hat a szövegben a *tartomány*, (*fogalmi*) *keret* (*frame*), *motívum*, *al-motívum* szakkifejezések nem minden esetben konzekvens használata is: míg az egyik elemzésben a FÉNY a LÁTÁS forrástartomány egyik almotívuma (139. oldal), egy másik ponton a FÉNY önálló fogalmi keretként jelenik meg. Noha a konceptualizációs paradigma képviselői is gyakran tekintik szinonim jellegűeknek ezeket a terminusokat, a nemrég megjelent funkcionális kognitív szemléletű új magyar nyelvtan (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017) jelentéstani fejezete hatékonyan igazította volna el a szerzőt ezen a területen.

Érdekes ellentmondást hordoz a teológiai témájú szövegek metaforikusságának vizsgálatát megalapozni hivatott gondolatmenet is (a kötet 72. oldalán): jóllehet a hit misztikumának metaforikus-allegorikus reprezentálása valóban igen erős hagyomány, ám ha elfogadjuk a szerzővel együtt, hogy az ilyen jellegű tapasztalatokról nem is lehet racionálisan gondolkodni és beszélni, akkor fennáll a veszélye annak, hogy újrateremtjük a hétköznapi és a figuratív-metaforikus nyelvhasználat között tételezett klasszikus dichotómiát. A kognitív nyelvészet alapvető belátása (miszerint gondolkodásunk lényegében metaforikus) éppen a metafora transzcendens-artistikus minőségének előfeltevését számolja fel anélkül, hogy a tapasztalatok nem konvencionális leképezésének potencialitását elutasítaná.

Aradi Csenge láthatóan tájékozott a kognitív nyelvészet elméleti alpmunkáiban. Éppen ezért lepheti meg az olvasót, hogy a kötetben Steven Pinker az experencializmus bemutatása során jelenik meg, mégpedig kognitív struktúráink innát alapjait hangsúlyozó teoretikusként. Mivel a tapasztalati realizmus a konstruktivista tanuláselméletekkel mutat szoros kapcsolatot (amelyek elvetik az innatizmus tételét), és mivel az amerikai pszichológus a nyelvi készséget alapvetően velünk született képességnek tekinti (szemben a holista kognitív nyelvészet elméleti előfeltevésével), ezen a ponton a kötet kissé elbizonytalanít az elmére és a nyelvre vonatkozó elméleti kiindulópontját illetően.

Mind az elemzések, mind pedig a szerkesztés általában véve igen alapos. A mű nyelvezete az absztrakt elméleti tárgy és a gazdag összefüggésrendszereket felmutató látásmód mellett is kifejezetten olvasóbarát, bátran ajánlható mind a metaforaelmélettel (és általában véve a kognitív nyelvészettel) csak most ismerkedő érdeklődőknek, vagy akár a korszakot vagy éppen a megközelítésmódot behatóan ismerő kutatóknak is. Pascal apologetikus szöveghelyeinek bemutatása, vagy a NAP és a SZÍV, illetve az *amour propre* és a test biológiai működésének analógiája esetében mintha egybecsúszna a szövegről kialakított olvasat (azaz a szövegjelentés elemző feltérképezése) és az interpretáció művelete, esetenként pedig az

volt a recenzens tapasztalata, hogy a metaforikus implikációk részletezése mellett a szerző által implikált metaforák bemutatása is helyet kapott a kifejtésben, az elemzői gondolatmenet tehát nem minden esetben maradt meg szorosan a vizsgált szövegek által nyelvileg is hozzáférhetővé tett metaforikus konceptualizációknál, vagy éppen tágabban értelmezte e fogalmi potencialitást. Ez azonban inkább arra készítheti az olvasót, hogy aktív interakcióba lépjen mind a primer szövegekkel, mind azok részletgazdag értelmezésével.

Aradi Csenge monográfiája több tekintetben hiánypótló munka a magyar tudományosságban. A szerző a kulturális nyelvészet diszciplináris kiindulópontját választja kötetében, ugyanakkor a perspektívák és a megközelítésmódok sokfélesége miatt a munka akár az úgynevezett kognitív bölcsészettudomány (*cognitive humanities*) egyik első magyar nyelvű eredményeként is számon tartható. Olyan tudományos dolgozatként, amelyben nem csupán egy korszak szellemi irányzata kerül új megvilágításba, hanem amelyből jobban megérthetjük, hogyan gondolkodott a 17. század embere, és remélhetőleg azt is, miként maradhatunk diskurzusban ezzel az örökséggel.

Hivatkozott irodalom

- KULCSÁR-SZABÓ Ernő (2012), Az irodalomtörténet(írás) problémája: Megírható-e egy hozzáférhetetlen „mibenlét” története? In DÁNÉL Mónika – FODOR Péter – L. VARGA Péter (szerk.): *Esemény – trauma – nyilvánosság*. Budapest, Ráció Kiadó, 11–37.
- HORVÁTH Márta (szerk.) (2014), *A művészet eredete: Kultúra, evolúció, kogníció*, Budapest, Typotex Kiadó.
- HORVÁTH Márta – SZABÓ Erzsébet (2013), Kognitív irodalomtudomány: Bevezető, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 59: 139–150.
- PETHES, Nicolas (2012), Az eset esztétikája: A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról, *Irodalomtörténet* 43: 431–444.
- SIMON Gábor (2019), A kövületektől a térképekig: A költészet kognitív szemléletű megközelítési lehetőségeiről, *Literatura* 45: 411–421.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.) (2017), *Nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- TSUR, Reuven (2017), *Poetic Conventions as Cognitive Fossils*, Oxford, Oxford University Press.
- VANDAELE, Jeroen – BRÔNE, Geert (2009), Cognitive poetics. A critical introduction, in uők (eds.): *Cognitive Poetics: Goals, Gains, and Gaps*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 1–29.